

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ АРҚА ДИАЛЕКТИ КӘСИБИЙ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИҰ МӘСЕЛЕСИ

М.К.Кайпназарова - излениўши

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: касбий сўзлар, қарақалпақ тили шимолый диалекти, дехқончилик, чорвачилик, балиқчилик соҳасига доир диалектал сўзлар.

Ключевые слова: профессиональная лексика, северные диалекты каракалпакского языка, земледелие, животноводство, рыбоводство, диалектные слова.

Key words: professional words, Northern dialects of the Karakalpak language, agriculture, cattle breeding, in fishing industry, dialectal words.

Тил илиминде белгили бир тараўға байланыслы болып, сол тараўда ислеўшилердин тилинде жедел қолланылып, ал басқа тараўда ислеўтуғын адамлардың лексикасында сийрек қолланылатуғын сөзлер топары касбий лексиканы пайда етеди. Бул бойынша илимий мийнетлерде «белгили бир касип адамларының лексикасына тән болған сөйлеў тилинде шеклеўли қолланылатуғын сөзлер топары касбий сөзлер делинеди» деген анықлама менен берилген [8:35].

Қарақалпақ тилиндеги касбий лексикаға байланыслы түсиниклер әзелден бар болып, бүгинги күнге шекем олардың атамалары, қолланылыўы кең ен жайып, усы тараўдағы өзгерислерди өз ишине алады. Касбий лексикаға байланыслы жергиликли халық тилиндеги сөз хәм атамалардың қолланылыўы бүгин жүзеге келген емес. Ата-бабаларымыз ерте ўақытлардан баслап-ақ, дийханшылық, шарўашылық, балықшылық касиби менен шуғылланып келген хәм бүгин де шуғылланып атыр. Касбий лексика халықтың күн-көриси оның шуғылланатуғын касиби менен тығыз байланыста болар екен, усы касипке байланыслы түсиник хәм атамалардың қолланылыўы шеңбери бүгинги күнге келип бираз кеңейди десек болады.

Қарақалпақ тилинде бул тараўға байланыслы изертлеў жумысларына итибар берсек, Ш.Каримхожаев [5], Қ.Пахратдинов [7], Қ.Бекниязовлар [3] тәрепинен кандидатлық диссертация жумыслары исленди.

Демек, биз айтып өтпекши болған касбий сөзлердин изертлениўи итибардан шетте қалмағанының гүўасы боламыз. Деген менен бүгинги күнде халқымыздың күн көриси, жақсы турмыс кешириўи менен тиккелей байланыслы болған дийханшылық, шарўашылық, балықшылық тараўларына байланыслы атамалардың тилимизде жедел қолланылыўы нәтижесинде жергиликли халықтың сөйлеў тилиндеги касбий сөзлер диалектлик касбий лексиканы жүзеге келтиреді. Демек бул мақаламызда қарақалпақ тили арқа диалектиндеги касбий сөзлер хәм олардың қолланылыўына тоқтап өтеміз.

Дийханшылық касиби ата-бабаларымыздың ертеден шуғылланып киятырған кәри болып есапланады. Қарақалпақстанның арқа районларының көпшилиги дийханшылық пенен шуғылланады. Мәмлекетимизде бул тараўға үлкен итибар берилип, Президентимиз өзиниң шығып сөйлеўлеринде аўыл хожалығы тараўында ислениўи тиис ўазыйпалар сыпатында технологиялар тийкарында вируссыз, зыянкеслерге қарсы, кеселликлерге шыдамлы аўыл хожалығы егинлери сортларын жетистириў; суўсызлыққа шыдамлы тез писер жоқары сыпатлы хәм узын талалы транс-ген пахта сортларын кеңейтиў; өнімдарлығы пәс жайлаўларды жақсылаў ушын азық-аўқат өнімлериниң тухымларын көбейтиў сықлы бир қатар ўазыйпаларды атап өткен еди [6:175]. Усы ўазыйпаларды әмелге

асырыўда тараў қәнигелери тәрепинен илимий-изертлеў жумыслары алып барылмақта.

Биз дийханшылыққа байланыслы қолланылатуғын сөзлердин лексика-семантикалық мәнилерине итибар берер екенбиз, бунда өнимниң егилиўинен баслап оның жыйнап алынылыўына шекемги дәўиринде қолланылатуғын сөзлердин диалектлик өзгешелиги де белгили орынды ийелейтуғынлығын көриўимизге болады.

Шанақ сөзи дийханшылықта қаўын егилетуғын жердин шанағы, яғный тухым егиў ушын топырағы жумсартылған уяны билдиреди, айырым жерлерде (Қр, Шым. Тқр) *шуқанақ* деп те айтылып, және де аўқат жейтуғын ыдыс атамасын билдиреди. Бунда бир сөздин бир неше мәнилерде келетуғынлығын көреміз.

Тап - қол менен егилген жерди аңлатып, еки мәнисти билдиреди:

1. Жердин егиўге таяр болған ўақты: Жерлер тапқа кепти ғо йенди йексек болады мениңше 2. Ешек қос болып айдалған жер.

Хожели сөйлесиминде бул сөз *жал*, *жоя* деп айтылады. Мысалы, мен он жал ўотап шықтым.

Жал - селки менен егилген жердин аралары. Қоңыратта қарық деп айтылады.

Қарық- егилген дақыл суў ишип нәрлениўи ушын жер бети менен салыстырғанда бийиклеў шығып турған жерге себилип, оның астынан ызғар өтип турыўы лазым. Дақылдың усындай болыўы ушын арнаўлы қарықлар тартылады. Кубла диалекте *кайық* деп айтылады.

Жоя-пахта, мәкке егинлериниң арасын сеялка менен егиўди жоялап егиў деп атайды (Қр).

Үшлеў-хәр қыйлы өсимликтің қалыңырақ болып өскенлерин сийреклетіўди айтады. Бул сөз Хожели сөйлесиминде *бирлеў* деп айтылады.

Шырпыў-пахташылықта қолланылып, чеканкалаў деген мәниде қолланылады. Бул сөздин Қоңырат, Шоманай, Қанлыкөл сөйлесимлеринде *шымтыў* деп қолланылатуғынлығы 3.Ибрагимованың Қарақалпақ-стандағы өзбек сөйлесимлериниң дийханшылыққа байланыслы изертлеў жумысларында айтып өтиледі [6:11].

Үйиншик- пахтаны азғантайдан төгип кетиўи, хәр жерге бөлек-бөлек жыйналған пишен ямаса қамысты да усылай атайды (Тқр, Қ-өз р, Мр).

Демек, қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде қолланылған дийханшылыққа байланыслы сөзлерге итибар берип қарасақ, олардың күнделикли турмысы менен байланыслы екенін көриўге болады.

Қарақалпақ тили арқа диалекти сөйлесимлеринде үй хайўанларының улыўа атамасы сыпатында шарўа, мал сөзи қоланылады. Әдетте шарўа жумыс, ис мәнилеринде жумсалып, не шарўа менен жүрсен? шарўаң питти ме? сыяқлы мәнилерде қоланылады. Ал, мал сөзи үй хайўанын сыпатлайды. Мал сөзиниң семантикасы ири, үлкен, майда, жанлық, қара мал, ири шаклы, майда шаклы түрлери болып, олар хожалық сыпатлары менен келгенде ғана белгили болады.

Мысалы, ири шақлылар-сыйыр, тана майда шақлылар - кой-ешкилер болып, олар улыўма шарўаны аңлатады.

Қарақалпақстанның арқа районларында жасаўшы ҳәр бир хожалықта мал хәм кой-ешкилер бағылады. Бүгинги күнде Тахтакөпир районы шарўашылыққа тийкарланған район сыпатында қаралып, бул жерде көплеген фермер хожалықлар ҳәтте атаклы шопанлар өз кәсібинең маманы болып жетилиспекте. Усы тийкарда шарўашылыққа байланыслы атамалар қарақалпақ тили арқа диалекти кәсибий лексикасында белгили орынды ийелейди. Бул кәсиптиң өзине жараса машақаты болыўы менен бирге онда жүзеге келетуғын ҳәр қандай жағдайларға байланыслы айтылатуғын сөзлер маллардың өнип-өсиўи процесинде мәселен ири хәм майда шақлы маллардың өсиўине байланыслы (саўлық-еки жастан өткен қозы, ҳақана-жасына толып туўған мал, мал туўғанан кейин оның баласы сегиз айға шекем *бузаў* деп айтылып, арқа диалектте *бызаў*, *ғунан*-жигирма айдан үш жасқа шекемги қарамал, жанлық диалекте *ғунаң*, *өгизше*-үш жастан соң пиштирилген малдың түри ал, диалектте *өгишише* сыяқлы фонетикалық өзгешелик пенен қолланылады) атамалардың түрлише қоланылыўы кәсибий лексиканы толықтырыўда өз тәсирин көрсетеди. Деген менен, шарўашылық лексикасы бул сөзлер менен шеклебестен, маллардың от-жеми, күtimi ҳәтте кеселлиги менен де байланыслы атамаларды өз ишине алады. Мысалы, *ақыр*-маллардың от-жемин салып қойыўшы ағаштан яки темирден исленген зат. *Бирғарын*-барлық маларда болатуғын аўырыў (Кр), *ушпа*, *кемтир* (бундай жағдайда мал өкирип өледі (Мр)) -қарамалларда болатуғын аўырыў түрлері.

Маллардың жасаў орны тийкарынан қора деп айтылып, оның мәўсимге байланыслы *жайма қора* айырым орынларда *жайдақ қора* (Қанл с.) сыяқлы кой ешкилерди қамайтуғын жазғы қора есапланады.

Аўыл хожалығы шараятында мал яки кой-ешкилері көбирек хожалықлар өзлери келискен ҳалда гезеклесип күnine бир адам барлық малларды бағады. Малларды өриске алып кетиў ушын олар бир жерге жыйналады. Бул орын қарақалпақ тили арқа диалектинде *шаңлақ* делинсе, ал Шымбай сөйлесиминде *малшаңлақ* деп айтылады.

Демек, қарақалпақ тили арқа диалектиндеги шарўашылық кәсибине байланыслы атамалардың қоланылыў өзгешелиги мал атамасы оның бағылыўына байланыслы сөзлердің көп екенлигинен сезиледи.

Халқымыз эзел-эзелден балықшылық кәсиби менен шуғылланып келген, азық-аўқаты да балықтан исленген. Бүгин де бул кәсипке хәм усы кәсип ийелерине болған итибар оғада жоқары десек болады. Жакында Республикамызда өткерилген үлкен фестивал мине усы балық хәм оннан таярланатуғын тағамларға байланыслы болды. Демек, бизиң тарийхымыз мәдениатымыз дүнья халықларын және бир мәрте таң қалдырды десек қәтелеспеген боламыз.

Қарақалпақ тили лексикасында балықшылыққа байланыслы атама хәм түсиниклер оғада көп болып, буны биз күнделикли турмысымызда хәм жазыўшыларымыздың көркем шығармаларында ушыратамыз. Қарақалпақстанның барлық районлары балықшылық кәсиби менен шуғылланады, деген менен Мойнақ районы балықшылыққа кәнигелестирилген мөкан сыпатында танымалы. Солай екен, бул аймақ турғынларының сөйлеў тилинде балықшылық кәсибине байланыслы сөзлердің қоланылыўы бираз өзгешерек. Бул бойынша илимпаз Т.Бегжанов көлемли илимий изертлеў жумысларын алып барды [4].

Әдебиятлар

1. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили Мойнақ говорының лексикасы канд.дисс.автореферати. –Баку: 1966.

Балықшылық кәсиби хәм оған байланыслы болған тилимиздеги сөзлердің қолланылыўына итибар берсек, балықты аўлаў, оны көбейтиў, кеселликтен сақлаў ҳәтте оны тазалаў оннан түрли тағамлар писириўге байланыслы атамаларды көплеп ушыратамыз. Тилимизде балық сөзи улыўмалық мәниде қоланылғаны менен оның үлкен-кишилигине қарап бир неше атамалар менен айтылады.

Шабак- ақ шабак (Мр), әдебий тилде барлық балықлардың майдасы түсиниледи. Айырым сөйлесимлерде *ийт шабак* деп те айтылады.

Сазан-сөйлесимлерде төрт яки бес килограммнан кем болмаған үлкенлери түсинилсе, әдебий тилде асымлыққа жараса сазан деп атала береді.

Балықшылар балық аўлаўда бир күнлик аўқат ушын қазанға салынатуғын балығын *бир асым* ямаса *асым балық* деп атаған.

Шөбире//шөбре- Балықлардың сыртындағы қабыршақлары менен ишки организмдеги тикенлери т.б. улыўма жеўге болмайтуғын ағзаларының жыйынтығы (Мр, Ткр). Бул атама фонетикалық өзгериске ушырап яғнай “и” сеси түсип қалыў кубылысы менен де қолланылады.

Қақбаш//қақпаш-кептирилген балық (Кр, Ткр, Мр, Қ-өз.р). Бул сөзде де «қ»-«п» сеслери орын алмасып фонетикалық өзгериске ушыраған.

Өкпе калкы- балық аўлаўға арналған аўдың үстинги суўдың бетинде туратуғын тәрәпине кишкене формадағы ағаш ямаса капрон ағашлар байланған курал.

Жер қараў-балықшылар қыс айларында жылым салмастан бурын ҳәр жерден үки ойып, оның аўзына шом буўып, пискек пенен балықтың бар-жоқлығын, көп-азлығын тексереді. Балықшылар тилинде буны жер қараў дейди. Т. Бегжанов өз мийнетинде «жер» хәм «қараў» сөзлериниң биригиўи нәтижесинде бир мәнисти аңлатыўшы кәсибий сөздің пайда болғанлығын атап өтеди [1:85].

Балықтың сыртқы формасындағы қалашына байланыслы да бирнеше сөзлер айтылады: *арқа қалаш*//*орақ қалаш*, *қуйрық қалаш*, *киндик қалаш*. Келтирилген сөзлердің барлығы диалектологиялық сөзликте балықтың қалашы деп түсиндирилген. Демек, «қалаш» сөзи «арқа», «қуйрық», «киндик» сөзлери менен биригип оның жайласыў хәм уқсатыў мәнилеринде берилгенин көремиз. Мысалы, орақ қалаш-ораққа уқсас, арқа қалаш-арқасындағы қалашы болып синонимлик қатарды пайда етеди.

Усылай етип, балықшылыққа байланыслы диалектлик лексика жергиликли халықтың сөйлеў тили арқалы жүзеге келип, өзиниң қоланылыў шеңберин күнделикли турмыс пенен тиккелей байланыслы ҳалда кеңейтип баратуғынлығын көриўимизге болады.

Мақала жуўмағынан келип шығатуғын гипотезалар:

1) Қарақалпақ тилиниң кәсибий лексикасының оғада бай болыўы оның диалектлик кәсибий лексика тийкарында жүзеге келиўи менен байланыслы.

2) Дийханшылық, шарўашылық, балықшылық тараўы хәм усы тараўда ислеўши кәсип ийелериниң тилинде пайда болған сөз бенен атамалар жәмийет өзгериўи менен өзиниң қолланылыў өрисин кеңейтип, жаңа түсиниклерди пайда етип отырады. Бул арқалы тилимизде кәсибий лексика және де раўажланады.

3) Тилимиздеги диалектлик кәсибий лексиканы үйрениўимиз арқалы белгили бир аймақ турғынларының тилиндеги кәсипке байланыслы сөзлердің қолланылыўын лингвоареаллық жақтан изертлеў имканын береді.

2. Бегжанов Т. Сөзлердин семантикалық топары (Қарақалпақ тили Мойнақ говороньң материаллары тийкарында). Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер илимий материаллар жыйнағы. –Н.: «Қарақалпақстан» 1971.
3. Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинде мийўе хэм палыз атамалары канд.дисс авторефераты -Н.: 2006.
4. Ибрагимова З. Қарақалпақистон ўзбек шевалари кишлўқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. канд.дисс.автореферати. -Т.: 2009
5. Каримхожаев Ш. Қарақалпақ тилиндеги дийканшылық терминлерин ўйрениў мәселелери. канд.дисс авторефераты - Т.: 1970, 25-6.
6. Мирзиёев Ш. Миллий тараққийет йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз 1.Т. 2017-йил.
7. Пахратдинов Қ. Қарақалпақ тилинде шарўашылық лексикасы канд.дисс авторефераты. -Н.: 1992, 19-6.
8. Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилиниң лексикасы. -Н.: 2004.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада қарақалпақ тили шимолий диалекти қасбий лексикасининг ўрганилиши сўз этилади. Қарақалпақ тилидаги дехқончилик, чорвачилик ва балиқчилик соҳасига доир сўзларнинг қарақалпақ тили шимолий шеvasида қўлланилиши хусусиятлари мисоллар ёрдамида берилган. Бу каби тадқиқотлар олиб бориш, албатта, халқнинг сўзлашув тили асосида амалга оширилганлиги боис, уларга беъэтибор бўлмаслигимиз зарур.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о профессиональной лексике северного диалекта каракалпакского языка. Особенности использования в северном диалекте каракалпакского языка слов, связанных с земледелием, животноводством и рыболовством анализируются на основе конкретных примеров. Подобные исследования, выполняются посредством изучения живого разговорного языка местного населения. Поэтому, мы не должны быть равнодушными к разговорному языку народа.

SUMMARY

In the article there have been analyzed the professional words of the north dialects of the Karakalpak language. The peculiarities of using Karakalpak words in northern dialect, related to agriculture, cattle breeding and fishing industry are analyzed on the basis of concrete examples. Such studies, of course, are carried out by studying the native spoken language of the local population. Therefore, we realize that we should not be indifferent to the spoken language of the people.

20-ЙИЛЛАРДАГИ ЎЗБЕК ТИЛИГА ОИД ДАСТЛАБКИ ТИЛШУНОСЛИК АСАРЛАРИДА ҚЎШИМЧАЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Қ.А.Қадилов – филология фанлари номзоди, доцент

Ажинийёз номидagi Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: тасниф, аффикслар, феъл, турлов белгилари, сон, сифат, стилистика, ясовчи воситалар, терминлар, олмош белгилари.

Ключевые слова: классификация, аффиксы, глагол, виды разновидностей, цифра, качество, стилистика, средство суффиксов, термины, виды местоимений.

Key words: classification, affixes, verb, types of varieties, figure, quality, stylistics, means of suffixes, terms, types of pronouns.

Ўзбек тилшунослиги XX асрда юксак тараққийет босқичига кўтарилди. Бу даврда ўзбек тилининг специфик хусусиятларини ақс эттирган дарслик ва қўлланмалар, шунингдек, бир қатор монография, рисола ва мақолалар нашр қилинди. Шунини алоҳида қайд қилиш керакки, ўзбек тилшунослиги тараққийетнинг мураккаб босқичларини босиб ўтди, яъни у лисоний мундарижанинг элементар фактларини ақс эттиришдан тортиб, йирик илмий қарашларни умумлаштирган фан даражасига кўтарилди. Бу эса ўз навбатида шу фаннинг эволюцион қатламларини ўрганишни кун тартибига қўяди.

Ўтган асрнинг 20-йилларида ўзбек тили, унинг ички қонун қоидаларини ақс эттирувчи асарлар сифатида «Чиготой гурунги» томонидан 1919 йилда нашр қилинган «Битим йўллари», Фитратнинг 1925 йилдан 1930 йилларгача бир неча бор нашр қилинган «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба» циклида чиққан «Сарф» (Морфология) ва «Наҳв» (Синтаксис) асарлари, М.Кори, Қ.Рамзон, Ш.Зуннунлар томонидан бошланғич мактаблар учун 1925 йилда ёзилган «Ўзбекча тил қоидалари» каби асарларини кўрсатишимизга бўлади.

«Ўзбекча тил сабоқлиғи»да аффикслар масаласи IV бўлимда «Белгилар» фаслида изоҳланган бўлиб, улар алоҳида сўз туркуми сифатида тушунилан, лекин уларга хос бўлган умумий таъриф берилмаган. Шорасул Зуннун «Ўзбекча тил қоидалари»да шундай таъриф берадики, бундай белгиларни сўз деб тушунишдан йироқ эканлиги ҳам сезилади: «Ўзлари ёлғиз айтилганда, ҳеч маъно билдирмайдиган ишоратлар «белги» аталади» (25-бет). Демак, белгиларнинг сўз эмаслигини у ҳис қила олган. «Белгилар» вазибалари-га кўра уч гуруҳга бўлинган:

1. Айирув белгилари;
2. Турлов белгилари;
3. Ясов белгилари.

Мазкур тасниф аффиксларнинг ҳозирги ўзбек тилидаги йирик уч гуруҳига - сўз ўзгартувчи, форма

ясовчи ва сўз ясовчи каби турларга ажратилишини эслатади. Ҳақиқатан ҳам, уларнинг келтирган фактларига қараб, (улардаги камчиликни ҳисобга олмаганда) шундай хулосага келиш мумкин.

«Айирув белгилари» семантик жиҳатдан 8 турга: *чин эргаши, бўлишсизлик, ўхшатиш, эғалик, сўроқ, кўплик, кичиклик, олмош* каби белгиларга ажратилган. Буни, албатта, ўзига хос тасниф деб юритиш ҳам мумкин. Бу таснифда «чин эргаши белгилари» ва «бўлишсизлик белгилари»дан бошқа барча аффикслар номланишига кўра асосан мос келади, лекин мазкур аффикслар («чин эргаши белгилари» ва «бўлишсизлик белгилари») махсус изоҳни талаб қилади. «Бўлишсизлик белгилари»га келтирилган аффикслар инкор маъносига эга бўлган форма ясовчи, сўз ясовчи аффиксларга (-ма, -май, -мас, -на, -бе, -сиз) тўғри келади. Бу жиҳатдан уларнинг умумий номга эга бўлиши тўғри, лекин «чин эргаши белгилари» деб аталган аффиксларга келиши (-да, -дан, -га/-қа/-қа/-га, (тарихий ва диалектал -а/ -на) ва -ни, -нинг) аффикслари, -гача/-кача/-қача равиш ясовчилари ҳамда сабабли ясама сўзи келтирилади. Албатта, бунда гапда сўзларнинг синтактик алоқасини таъминловчи аффикс ва кўмакчиларнинг умумий грамматик табиати ҳисобга олинганлиги аниқ. Сабабли сўзи кейинги даврларда грамматикализацияга учрамоқда ва кўмакчиға силжимокда, шу жиҳатдан ҳам *чин эргаши белгилари*, деб аташга маълум даражада асос бўлган. Айни замонда бу масалада муаллифларнинг ўз даври нуктаи назаридан тўғри фикр юритганлигини таъкидлаш жоиздир. Улардаги назарий камчилик шундаки, юқорида таъкидлаганимиздек, улар сўз туркумлари ва сўз таркиби тўғрисидаги назарий маълумотлар билан тўлиқ қуролланмаганлигидир. Айниқса, бу даврда проф. Е.Д.Поливановнинг ўзбек тили грамматикаси назариясига оид асарларидан фойдаланиш имконияти бор эди.

Шундай қилиб, *айирув белгилари* деб аталган аффикслар, асосан, сўз ўзгартувчиларга мос келади. Бироқ улар сўз ўзгартувчи ва форма ясовчиларни аслида